

"לחם מן הארץ" מקורות וריאליה

דברי הסבר לסדרת שקופיות

צילום, כתיבה ועריכה
יוחנן בן יעקב

המקורות המובאים בזה, הינם פרי עבודת שדה וליקוט מקורות שבוצעה על ידי אנשי צוות בית ספר שדה כפר עציון, לאורך שנים רבות של סיורים בהר חברון ובשוליו. תודה מיוחדת חבים אנו לחברנו יהושע כהן ז"ל, מייסד ביי"ס שדה בכפר עציון ומתווה דרכו החינוכית. הוא שהוביל אותנו לחשוף את צפונות ההר, להכיר את תרבותם המסורתית של שכנינו הפלאחים, ולערוך הקבלה בין מקורותינו היהודיים הקדומים לבין התרבות המסורתית שהתקיימה בהר שנים רבות, והיא ניצבת בדורנו בפני חשש כי תעלם מן העולם. חלק מחומר זה פורסם בהזדמנויות שונות כחומר עזר במסגרת ביי"ס שדה ובמאמרים על ידי דוד עמית, שלמה בר-שלום, גידי סטטמן, דר' ישראל רוזנסון ואחרים - יבואו כולם על התודה והברכה.

"ואספת דגנך"

"תנו רבנן: 'ואספת דגנך' [דברים יא] מה תלמוד לומר? - לפי שנאמר 'לא ימוש ספר התורה הזה מפידך' [יהושע א], יכול דברים ככתבן? - תלמוד לומר 'ואספת דגנך' הנהג בהם מנהג דרך ארץ - דברי רבי ישמעאל.

רבי שמעון בר יוחאי אומר: אפשר אדם חורש בשעת חרישה וזורע בשעת זריעה וקוצר בשעת קצירה ודש בשעת דישה וזורע בשעת הרוח, תורה מה תהא עליה?

... אמר אביי: הרבה עשו כרבי ישמעאל ועלתה בידן, כרבי שמעון בר יוחאי ולא עלתה בידן". [בבלי, ברכות לה ע"ב]

"נראה לעניות דעתי, רבי ישמעאל נמי לא אמר קרא 'ואספת דגנך' אלא בארץ ישראל ורוב ישראל שרויין בה. שהעבודה בקרקע גופה מצוה משום ישוב ארץ ישראל ולהוציא פירותיה הקדושים. ועל זה צייתה התורה 'ואספת דגנך' ובעז 'זורה את גורן השעורים הלילה' משום מצוה". [חידושי החת"ס סופר למסכת סוכה, לולב הגזול].

"בן זומא... היה אומר: כמה יגיעות יגע אדם הראשון עד שמצא פת לאכול; חרש וזרע וקצר ועמר ודש וזרה וברר וטחן והרקיד ולש ואפה ואחר כך אכל. ואני משכים ומוצא כל אלה מתוקנים לפני". [בבלי, ברכות נח ע"א]

הלחם - הפת - הינו מרכיב מרכזי במזונו של האדם. הדגן זכה למעמד בכורה בין המינים שנשתבחה בהם ארץ-ישראל: דגן תירוש ויצהר [דברים ז, יא], "ארץ חטה ושערה..." [דברים ח ח] ועוד. חייו של האיכר בימי קדם הושפעו רבות מעבודת האדמה: "עובד אדמתו ישבע לחם - אם עושה אדם עצמו עבד לאדמה, ישבע לחם" [בבלי, סנהדרין נח ע"ב]. לוח השנה העברי קשור קשר אמיץ בשרשרת עבודות השדה להוצאת הלחם מן הארץ. מן הממצאים הארכאולוגיים הנדירים בארץ בולט בייחודו לוח גזר, עליו כתובת עברית מן המאה העשירית לפני הספירה. הכתובת העברית הקדומה ביותר המוכרת לנו עד כה. הלוח מפרט את עבודות השדה הנעשות בחודשים השונים על פי לוח השנה הישראלי.

השיטות וכלי העבודה של הפלאח המסורתי דומים להפליא לאלה של אבותינו האיכרים, שחיו בארץ בתקופת המקרא, ימי הבית השני, המשנה והתלמוד. מסורת זו הולכת ונעלמת לנגד עינינו בשנים האחרונות, עם חדירת המכשור החקלאי המודרני ושיטות העבודה המתקדמות.

חריש

2'1 "הכל היום יחרש יחרש לזרע יפתח וישדד אדמתו" [ישעיה כח כד]. ממקורותינו הקדומים ומחיי הפלאחים המסורתיים ידועים שני סוגי חריש עיקריים: פתיח - נועד לפתוח תלמים לקראת הזריעה, ולהכשיר הקרקע לקליטת מי הגשם. חריש הצנעה - שנועד להטמנת הזרעים בקרקע.

"שיר המעלות רבת צררוני מנעורי יאמר נא ישראל. רבת צררוני מנעורי גם לא יכלו לי. על גבי חרשו חרשים האריכו למעניתם" [תהלים קכ"ט א-ב].

"מעשה ברבי אליעזר בן הורקנוס, חורשין הרבה היו לאביו, והיו חורשין על גבי מענה והוא היה חורש בטרשין. ישב לו והיה בוכה. אמר לו אביו: מפני מה אתה בוכה? - שמא מצטער אתה שאתה חורש בטרשין, למחר בוא וחרוש על גבי מענה. ישב לו על גב המענה והיה בוכה. אמר לו אביו: מה אתה בוכה? - אמר לו: שאני מבקש ללמוד תורה". [אבות דרבי נתן נוסח ב יג]

החריש מתבצע במחרשה רתומה לבהמה, בעזרת העול. "כי מעולם שברתי עלך נתקתי מוסרותיך". [ירמיהו ב כ].

מוכרות מחרשות קלות, בינוניות וכבדות, המותאמות לתנאי הקרקע, לסוג החריש ולבהמת העבודה, והן אופייניות לאזורי הארץ השונים. בשתי השקופיות הללו, החריש מבוצע באמצעות מחרשת עץ רתומה לצמד חמורים. השדה הררי, שלא סוקל היטב.

האיכר מנווט את הבהמה בעזרת מלמד הבקר - "שמגר בן־ענת ויך את הפלשתים שש מאות איש במלמד הבקר" [שופטים ג לא]. "ג' שמות נקרא לו: מלמד, מרדע, דרבן. מלמד - שמלמד הפרה לחרוש כדי שתתן חיים לבעליה. מרדע - שמורה דעת

לפרה. דרבן - שמורה בינה לפרה. אמר הקב"ה: ומה אם לפרתו עושה אדם דרבן, ליצרו הרע שמוציאו מחיי העולם הזה והבא על אחת כמה וכמה" [ויקרא רבה כט ז].

"דברי חכמים כדרכנות" [קהלת יב יא] ... מה דרבן זה מכוון את הפרה לתלמיה להוציא חיים לעולם, אף דברי תורה מכוונים את לומדיהן מדרכי מיתה לדרכי חיים". [בבלי חגיגה ג ע"ב]

3 "נירו לכם ניר ואל תזרעו אל קצים" [ירמיה ד ג].
בטרם החריש מכסח האיכר את הקוצים שצמחו בשדה לאחר תום קציר השנה החולפת. פעולה זו מבוצעת לאחר חריש תלם ניר אחד באלכסון לאורך השדה כולו, לציון התחום המיועד לחרישה ולזריעה.

זריעה

"הזורע והחורש... זורעים בתחילה ואחר חורשים" [בבלי, שבת עג ע"ב, המקור בארמית]. האיכר מפזר את הזרעים על פני הקרקע ולאחר מכן מבצע חריש שנועד להטמין את הזרעים באדמה.

**"הזרעים בדמעה ברנה יקצרו.
הלוך ילך ובכה נשא משך הזרע
באיבא ברנה נשא אלמתיו"
[תהלים קכו ה-ו]**

5-4 האיכר נושא את הזרעים בתוך שק, "משך הזרע" ומפזר אותם בידו על פני השדה שטרם נחרש, פרט לתלם בודד לאורך כל השדה שנועד לקבוע את גבולות השדה.

זריעה שיטתית ומסודרת, נעשית באמצעות משפך זריעה המכונה בערבית "בוק". "יעשו כלי על האדמה מול יתד המחרשה להניח עליו זרע. ונפל ממנו הזרע בקצה המחרשה ונחבא באדמה" [ספר היובלים יא כא].

ה'בוק' עשוי קנה חלול שחלקו העליון מפוצל ועטוף ביריעת עור בצורת חרוט [קונוס] הפוך המשמש כלי קיבול לזרעים - משפך המפזר את הזרעים בתלם החרוש. [ראה צמוד למחרשה הגדולה, בשקופית מספר 33].

6 "לא תחרש בשור ובהמר יחדו" [דברים כב י]. צמד משובח לעבודת החריש. התורה אסרה זאת משום צער בעלי חיים וחשש הרבעת כלאים. ניתן להבחין בעומס הרב המוטל על כתפי החמור. על מנת להקל עליו כרך האיכר ריפוד שק לצוואר החמור, דבר שלא נעשה על צוואר השור.

יתרונו הגדול של צמד זה מבחינת האיכר נעוץ בכך שהשור מעניק את הכוח ליתד המחרשה לפלח את האדמה הקשה והסלעית ואילו החמור הממושמע והצייתן, מאפשר לאיכר החורש לנתב את השור וליצור תלמים ישרים וצמודים לאורך השדה.

7 באזורים מדבריים ובשולי המדבר ניתן לראות חריש באמצעות גמל, היא הבהמה המצויה ביותר בידי האיכר שם. בשקופית, חריש במחרשה עשויה מתכת.

8 בתקופה המודרנית מבוצעת עבודת החריש בעזרת טרקטור כבד, אליו רתומה מחרשת סכינים משוכללת.

"פקדת הארץ ותשקקה רבת תעשרנה פלג אלוקים מלא מים תכין דגנם כייכן תכינה. תלמיה רוח נחת גדודה ברביבים תמגנה צמחה תברך. עטרת שנת טובתך ומעגליך ירעפון דשן. ירעפו נאות מדבר וגיל גבעות תחגרנה, לבשו כרים הצאן ועמקים יטעפו בר יתרועעו אף ישירו" [תהלים סה י-יד].

ובשעת אסון:

"שדד שדה אבלה אדמה כי שדד דגן הוביש תירוש אמלל יצהר. הובישו אכרים הילילו כרמים על תטה ועל שערה כי אבד קציר שדה ... כי הוביש ששון מן בני אדם" [יואל א יא-יב].

הזריעה והחריש נעשים לאחר גשמי היורה, מכאן ואילך נתון האיכר 'בחסדי שמים' נושא עיניו למרום וליבו בתפילה, מייחל לגשמי ברכה שיבטיחו נביטה, גידול ויבול מבורך.

קציר

10 "שלחו מגל כי בשל קציר" [יואל ד יג]. קציר השעורים ראשיתו בחודש האביב, סמוך לחג הפסח בו נהגו אבותינו לקצור את העומר. קציר החיטים ראשיתו בסיוון, חג השבועות.

רוב בני המשפחה יוצאים בצוותא אל השדה לקציר. כפי התמונה הנפלאה המשתקפת לעינינו במגילת רות. להט השמש מחייב לבוש הולם ושתייה: "ויצא אל אביו אל הקצרים. ויאמר אל אביו ראשי ראשי ויאמר אל הנער שאהו אל אמו. וישאהו ויביאהו אל אמו וישב על ברכיה עד הצהרים וימת" [מלכים ב ד יח-כ]. "והוא מת בימי קציר השעורים כי עמד על מאלם האלומה בשדה והשרב בא אל ראשו וימות" [יהודית ח ב-ג].

11 "כרתו זורע מבבל ותפש מגל בעת קציר" [ירמיהו נ טז]. הקציר נעשה בעזרת מגל, הידוע מהתקופה הפרהיסטורית ועד ימינו. המגלים הראשונים עשויים עץ או לסת בהמה משובצים להבי צור. מהתקופה הכנענית הקדומה, ידועים מגלי מתכת בעלי ידית עץ ולהב משונן.

המשנה מבחינה בין: "מגל יד ומגל קציר" [כלים יג א]. הראשון נועד לחיתוך ענפים ועשבים והשני לקציר הדגן [ע"פ פירוש קהתי]. (החרמש הנזכר במקרא "מהחל חרמש בקמה" [דברים טז ט], הוא המגל בלשוננו. הכלי הידוע כיום בשם חרמש, הובא ארצה מאירופה בשלהי המאה הי"ט.)

"קוצר מלוא ידו, תולש מלוא קומצו" [משנה, פאה ד י]. הקוצר חובק בכף ידו קבוצת שיבולים מן הקמה, ותולש אותה מן השדה בעזרת המגל.

13-12 "קמה" - התבואה שהבשילה בשדה.

"עומר" - קבוצת השיבולים שנקצרה בהינף אחד: "גם בין העמרים תלקט" [רות ב טו].

"אלומה" - הקוצר כורך סביב העומר קנה שיבולת אחת, ויוצר אלומה. "והנה אנחנו מאלמים אלמים בתוך השדה והנה קמה אלמתי וגם נצבה" [בראשית לו ז]. נראה

ש"אלומה", "צבתים" [רות ב טז] ו"כריכות" [מנחות י ט] - הם שמות דומים לקבוצת שיבולים שנקצרה ונאגדה יחד, באופנים שונים.

14 הקוצרים משליכים מידיהם את העומרים, האלומות הכרוכות, אל מרכז השדה. מכאן יאספו אותם אל הגורן.

15 "והנה בעזו בא מבית לחם ויאמר לקוצרים ה' עמכם ויאמרו לו יברכה ה'" [רות ב ז].
"והיה כאסף קציר קמה וזרעו שבלים יקצור והיה כמלקט שבלים" [ישעיהו יז ה].

הווי מיוחד נרקם בקציר: "שמחו לפניך כשמחת בקציר כאשר יגילו בחלקם שלל" [ישעיה ט ב]. פרק מאלף מהווי הקציר מצוי במגילת רות, בתיאור הקציר בשדהו של בעז במבואות בית לחם אליו נקלעה רות השבה עם נעמי משדה מואב.

אל הגורן

16 "והמה לא ידעו מחשבות ה' ולא הבינו עצתו כי קבצם כעמיר גרנה" [מיכה ד יב]. את העמרים קבצו לערימה מרוכזת, היא העמיר. יש שהיא מכונה גדיש: "כי תצא אש ומצאה קצים ונאכל גדיש או הקמה" [שמות כב ה]. מן השדה הועברה התבואה לגורן. יכול רב נישא על גבי בהמות, בעזרת מנשא מיוחד המורכב על הבהמה משני צידיה, עליו קושרים את העמרים. יכול מבורך ושופע הועבר בעגלה כפי שמתאר עמוס הנביא, בן העיר תקוע: "הנה אנכי מעיק תחתיתכם כאשר תעיק העגלה המלאה לה עמיר" [עמוס ב ג].

הגורן

"ומלאו הגרנות בר" [יואל ב כד]. הגורן הוקם על גבי משטח סלע או אדמה מהודקת, בשולי היישוב על פי רוב מצד מזרח, במרחק הולם מטעמים אקולוגיים: "מרחיקין גורן קבועה מן העיר חמישים אמה" [משנה, בבא בתרא ב ח].

בכפרים גדולים רוכזו הגרנות במשטח "בית הגרנות" [בבלי, יבמות ק ע"א], האיכר עורם את הגדיש בשולי הגורן ומגן עליו ביריעות או שיחים קוצניים: "כגורן זה שמקיפים לו האטד" [בבלי, סוטה יג ע"א]. מכאן הדימוי הידוע בשיר השירים: "בטנך ערמת חטים סוגה בשושנים" [ז ג] [ולא בקוצים וזרדים כמקובל].

הגורן מאורגנת בערמות עגולות. "וכן דרך מלכים לישוב כגורן עגולה ... סנהדרין היתה כחצי גורן עגולה כדי שיהיו רואים זה את זה" [שמות רבה פרשה ה; משנה סנהדרין ד ג].

דייש

"והשיג לכם דיש את בציר" [ויקרא כו ה]. האיכר נוטל כמות תבואה מהגדיש, שוטח אותה בעיגול ופותח בדייש, שמטרתו הפרדת הגרעינים מהקש, התבן והמוץ. שעות החום והיובש עדיפות לדייש: "אדם דש בשעת שרב" [ספרי, עקב מב].

מוכרות כמה שיטות דייש: "כי לא בחרוץ יודש קצח ואופן עגלה על כמון יוסב כי במטה יחבט קצח וכמון בשבט. לחם יודק כי לא לנצח אדוש ידושנו והמם גלגל עגלתו ופרשיו לא ידקנו" [ישעיה כח כז-כח]. הנביא מציין ככל הנראה שלושה סוגים של דייש: במטה ובשבט, בחרוץ [מורג] ובגלגל [עגלה].

17 כמות קטנה חובטים במקל: "ותחבט את אשר לקטה ויהי כאיפה שערים" [רות ב יז].
"וגדעון בנו חבט חטים בגת להניס מפני מדין" [שופטים ו יא].

18 דייש ברגלי בהמות המהלכות במסלול סיבובי על התבואה. "קומי ודושי בת ציון כי
קרנך אשים ברזל ופרסתיך אשים נחושה והזקות עמים רבים" [מיכה ד ג].

19 "לא תחסם שור בדישו" [דברים כה ז]. התורה מחייבת לאפשר לבהמה לאכול
מהתבואה בעת הדייש ולהימנע מלחסום אותה. "רשאי בעל הפרה להרעיב פרתו כדי
שתאכל מן הדישה הרבה. ורשאי בעל הבית להתיר פקיע עמיר לפני הבהמה כדי שלא
תאכל מן הדישה הרבה" [בבלי, בבא מציעא צ ע"ב].

בשקופית "רבקה" - ארבעה חמורים רתומים יחדו המבצעים דייש ברגליהם, בגורן
הפרושה על פני משטח סלע. ארבעת החמורים חסומים באמצעות קופסאות פח
הקשורות סביב חוטמיהם.

דייש במורג רתום לבהמה, משובץ אבני בזלת, אבני צור או משוריות ברזל. "הנה
שמתוך למורג חרוץ חדש בעל פיפיות תדוש הרים ותדוק וגבעות כמץ תשים תזרם
ורוח תשאם וסערה תפיץ אתם ואתה תגיל בה' בקדוש ישראל תתהלל" [ישעיה מא טו-
טז].

דייש ב"עגלה" - מורג דיסקים, עשוי גלגלי מתכת משוננים - מחודדים, מורכבים על
צירים הנתונים במסגרת עץ, הכוללת יצול לבהמה ומושב מסוגנן לאיכר. [שני סוגים
אחרונים אלה אינם מוכרים בהר חברון ובשוליו. מורג משונן ניתן לראות בשקופית מספר 33].

נוהגים לכסות עיני הבהמה למנוע סחרחורת.

הדייש היה סמל השבירה, הריסוק, כפי שקורה לשיבולים: "על שלשה פשעי דמשק
ועל ארבעה לא אשיבנו על דושם בחרצות הברזל את הגלעד" [עמוס א ג]. בשנים
האחרונות הוחלפו מוריגי העץ המסורתיים, בלוחות פח עבה בו חריצים משוננים
הבולטים כלפי מטה. כיום חודרת לגרנות מכונת הדייש המופעלת בכוח מנוע
טרקטור ודוחקת את הכלים המסורתיים. [ראה שקופיות 26-27].

20 תיאור המלאכות עד כאן מופיע באיור מצרי עתיק: מחרשת עץ גדולה, רתומה לבני
אדם! ולצידה מחרשות יד קטנות המופעלות בידי אדם. זריעה וקציר. שים לב ללבוש
הדל והלבן של העובדים בשדה. בין הקוצרים, אחד השותה מים מן הנאד. הקציר
במצרים הקדומה נעשה באופן בו נלקטו רק המלענים ובהם גרעיני התבואה. גבעולי
השיבולים נותרו בשדה. מכאן פשר דברי פרעה לעבדיו ביחס לשיעבוד בני ישראל:
"לא תאספון לתת תבן לעם ללבן הלבנים כתמול שלשם הם ילכו וקששו להם תבן ...
ויפץ העם בכל ארץ מצרים לקשש קש לתבן" [שמות ה ז-יב].

זרייה

"תזרם ורוח תשאם" [ישעיה מא טז]. "ואזרם במזרה בשערי הארץ שכלתי אבדתי את
עמי מדרכיהם לוא שבו" [ירמיהו טו ז]. "אל תהא זורה לכל רוח" [בן סירא ה ט].

"התבן והקש והמוץ מריבים [מדיינים] זה עם זה. זה אומר: בשבילי נזרעה השדה, וזה אומר בשבילי נזרעה השדה. אמרו החטים: המתינו עד שתבואו הגורן ואנו יודעין בשביל מה נזרעה השדה. באו לגורן ויצא בעל הבית לזרותה. הלך לו המוץ ברות. נטל את התבן והשליכו על הארץ, ונטל את הקש ושרפו. נטל את החטים ועשה אותן כרי וכל מי שרואה אותן מנשקן" [בראשית רבה פג ה; שיר השירים רבה ז ח].

הכרי הוא ערמת הגרעינים המנופים לאחר תום הזרייה והכבירה.

"אדם דש בשעת שרב וזורה בשעת הרוח" [ספרי ד מב]. הזרייה נועדה להפריד בין התבן והמוץ לגרגרי התבואה. האיכר זורה את התבואה לאחר הדייש בשעה שהרוח נושבת בגורן, בשעות הבוקר המוקדמות או אחר הצהרים, בערב: "הנה הוא [בעז] זרה את גרן השערים הלילה" [רות ג ב]. הרוח מסיעה את המוץ ומפזרת אותו "הרשעים ... כמץ אשר תדפנו רוח" [תהלים א ד]. "כמץ יסער מגרן וכעשן מארבה" [הושע יג ג]. הגרגרים הכבדים נופלים ונערמים לרגלי האיכר.

21 זריית כמות קטנה של תבואה מבוצעת ביד, בשולי הגורן.

23-22 הזרייה מתבצעת במזרה - קלשון עץ בעל חמש או שבע 'אצבעות' מחוברות בגידים למוט מרכזי המשמש כידית אחיזה. יש הזורים ברחת - כף עץ גדולה ורחבה "אשר זרה ברחת ובמזרה" [ישעיה ל כד]. "רחת של גרנות" [משנה, כלים טו ה]. "שמעו דבר ה' גוים והגידו באיים ממרחק ואמרו מזרה ישראל יקבצנו ושמרו כרעה עדרו" [ירמיהו לא י]. [מזרה = מפיץ, מפזר].

"מה לתבן את הבר" [ירמיה כג כח], התבן המופרד מן הבר [הגרעינים] משמש למאכל בהמות "ויתן תבן ומספוא לגמלים" [בראשית כד לב], ליצירת כלים ולבנים, להסקה "כירה שהסיקה בקש וגבבא" [משנה, שבת ג א], ולמקלעות מעשה אומן.

כבירה

24 "והנעוטי בכל הגוים את בית ישראל כאשר ינוע בכברה ולא יפול צרור ארץ" [עמוס ט ט]. הכבירה - הניפוי חותמת את עבודות הגורן. נפה בעלת חורים גסים מאפשרת לגרעינים ליפול ארצה ואילו שאריות הקש וצרורות עפר ואבנים גדולות, נשארות בנפה ומסולקות. נפה בעלת חורים קטנים מותרה בתוכה את הגרעינים ומאפשרת לגרגרי פסולת קטנים ולמוץ ליפול. בדרך זו נותרת לאיכר ערמת "כרי" - גרעיני תבואה מנופים היטב.

25 בעת הניפוי, מניעים את התבואה בכברה כבריבוד, אף המנפה נעה בכל גופה כבריבוד. מכאן שם הפעולה "המוקד" [בבלי, שבת ז ב].

27-26 בתקופתנו מפנים הכלים המסורתיים ושיטות העבודה החקלאית המסורתית את מקומם לכלים ולשיטות המודרניים. בכפרים המסורתיים מבוצעת כיום עבודת הגורן - הדייש והזרייה - באמצעות מכונה רתומה לטרקטור, המפרידה את הגרעינים מהמוץ ומנפה את התערובת. מפתח אחד נפלט זרם של גרעיני תבואה אל תוך שקים מוכנים, ומפתח נוסף נפליטים הקש, המוץ והתבן.

28 בשולי הגורן ניתן לראות קשישים, בודדים דשים, זורים ואוספים כמויות זעירות של תבואה לצרכיהם. תמונה המזכירה לנו את המתואר במגילת רות: "ותלקט בשדה עד

הערב ותחבט את אשר לקטה ויהי כאיפה שערים" [רות ב יז], "ויאמר הבי המטפחת אשר עליך ואחזי בה ותאחזי בה וימד לה שש שערים וישת עליה" [שם ג טו].

מן השדה אל הבית

30-29 בשולי הגורן מכינות הנשים שקים מיוחדים, בהם נושאים את גרעיני התבואה אל הממגורה אשר בבית, עם תום עונת הגורן, סיום עבודות השדה הכרוכות בדגן.

32-31 כיום, בתקופה המודרנית, במשק החקלאי המודרני, מתבצעת כל פעולת הגורן המסורתית בתוך קרביו של הקומביין הגדול. משלב הקציר ועד העמסת הגרעינים המנופים על המשאית המובילה אותם לממגורה.

33 מכלול כלי עבודת השדה המיועדים להוציא לחם מן הארץ. בשקופית ניתן להבחין: בשלוש כברות גדולות, שלושה מְגָלִים, מחרשת עץ גדולה אליה מחובר "בוק" - משפך הזריעה, מְלֶמֶד הבקר הוא ה"דרבן", עול כפול, מְנִסֵּע המיועד להרכבה על גב הבהמה, שני מְזָרִים, מורג משונן בחרוצות ברזל, וקלשון מתכת.

קלי וכרמל

34 "אביב קלוי באש גרש כרמל" [ויקרא ב יד]. גרעיני התבואה טרם הבשלה מלאה קרויים במקרא "אביב", כשם העונה החקלאית בה חל חג הפסח. גרעיני האביב טעימים הם, האיכר המסורתי נהג לקלות גרעינים אלו בשולי הגורן או השדה ולאכול אותם לאחר שמולל את המלען והפריד בין הגרעינים הקלויים לקש שנשרף בעת הקלייה. [בפי הכפריים המסורתיים קרוי הקלי "פְּרִיכָה"]. במשנה העוסקת בטיפול בעומר מתוארת פעולה זו: "קצרוהו ונתנוהו בקופות, הביאוהו לעזרה, היו מהבהבין אותו באור" [באש] {מנחות י ד}. "ולחם וקלי וכרמל לא תאכלו עד עצם היום הזה" [ויקרא כג יד]. "כרמל" אף הוא כינוי לגרעיני התבואה.

איסוס

35 "וימלאו אסמיך שבע ותירוש יקביך יפרצו" [משלי ג י]. האיכר מאכסן את גרעיני התבואה בביתו, בממגורה: "העוד הזרע במגורה" [חגי ב יט]. "נשמו אצרות נהרסו ממגרות כי הביש דגן" [יואל א יז]. הממגורה הינה כלי קיבול עשויה טין - בוץ מעורב בקש. הפתח העליון גדול ומאפשר הכנסת כמות ניכרת של גרעינים. פתח קטן וצר מצוי בחלק התחתון של דופן הממגורה, ממנו מוציאה עקרת הבית כל בוקר גרעינים לאפיית הפת הדרושה לבני הבית לאותו יום. בצד הממגורה ניתן להבחין, בשקופית, בריחיים קטנות. על הממגורה מקופלים מצעי השינה של בני הבית.

בנוסף לממגורה הביתית הקטנה, היו אסמים ציבוריים - מלכותיים, "אוצרות", בעלי קיבול רב. "וישב רחבעם בירושלם ויבן ערים למצור ביהודה ... ויחזק את המצורות ויתן בהם נגידיים ואצרות מאכל ושמן ויין" [דברי הימים ב יא ה'יא]. בחפירות ארכאולוגיות נחשפו אסמי תבואה גדולים, חצובים בסלע דמויי פעמון או גליל.

טחינה

36 "ולקטו וטחנו ברחים או דכו במדכה" [במדבר יא ח]. להכנת הקמח, יש לרסק את גרעיני התבואה ולכתוש אותם. מימים קדמונים מוכרים מכתשים עשויים סלע קשה ובו שקע קיבול, ועלי, מדוך, בעזרתו ניתן להלום על הגרעינים במכתש ולפוררם. "אם תכתוש את האויל במכתש בתוך הריפות בעלי לא תסור מעליו אולתו" [משלי כז כב].

ברבות הימים שוכללו כלי הטחינה; העלי והמכתש הוחלפו בריחיים של שחיקה, המורכבות משתי אבנים המונחות זו על גבי זו. ה"רכב" הונע על גבי ה"שכב" ושחק את הגרעינים שביניהם עד דק. בתקופה הרומית עבר האדם לשימוש בריחיים עגולים, הרכב נע על גבי השכב בתנועה סיבובית, דבר שהביא לשיפור ניכר בעבודת הטחינה. ריחיים כאלו מוכרים עד ימינו בכפרים המסורתיים. שכלול ניכר הוכנס עם הפעלת הריחיים בכוח בעלי חיים, דבר שאפשר טחינת כמויות גדולות בזמן קצר יחסית. ייתכן כי לריחיים כאלה נאסר שמשון: "ויהי טוחן בבית האסורים" [שופטים טז כא]. כמו כן הופעלו תחנות ריחיים בכוח זרמי מים.

הטחינה הביתית נעשית על ידי האישה עם שחר: "והאבדתי מהם קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה קול הרחמים ואור נר" [ירמיה כה י]. עבודה קשה זו הופקדה בבתי העשירים בידי השפחה: "עד בכור השפחה אשר אחר הרחמים" [שמות יא ה].

אפיית הפת

37 "וּיֵאָפוּ אֶת הַבֶּצֶק אֲשֶׁר הוּצִיאוּ מִמִּצְרַיִם עֵגֶת מִצּוֹת כִּי לֹא חֲמִץ" [שמות יב ט]. שלב ראשון באפייה היה הכנת הבצק, שהוא תערובת קמח ומים שנלושה היטב יחד עם שאור, שמרים. בימי הקדמונים הפרישו בכל יום כמות קטנה של בצק מהעיסה, שהחמיצה במהלך היום והלילה, ושמשה כשעור בעיסה שהוכנה ביום הבא. השעור, היא המחמצת שנועדה להטפוח את הבצק. בפסח נאסרה אכילת חמץ ולכן אופים את המצות בלא לאפשר לבצק להחמיץ.

האפייה נעשתה בימים קדמונים בתוך ערימות רמץ וגחלים לוחשות, או על גבי כלים שטוחים ומקומרים שהונחו מעל מדורה: "מחבת" ו"מרחשת" הנזכרים במקרא, "טס" ו"רעף" בלשון המשנה, הקימורית [סאג'] המצויה בשימוש הבודים עד ימינו. משוכללים יותר הם התנורים למיניהם העשויים טין או חרס, ובהם מוקד בערה ומדף להנחת הבצק לאפייה. בכפריים המסורתיים נפוץ הפורון, תנור שהוסק בענפי עץ, בזמורות גפן, בגפת וכדומה.

38-39 הטאבון, מותקן בתוך מבנה קטן ומאסיבי מאבן בלתי מסותתת, אשר נועד לשמור את החום שמקורו אָפֶר וגחלים שנוצרו מבערת שיחים וזרדים, גפת וקש. הבצק מונח על שכבת חצץ לוהט, מעליו ניצב כלי מקומר עשוי טין, שפתחו מכוסה מכסה טין. את הגחלים עורמים על גבי הכלי, ומסירים אותם עם תום האפייה, הנמשכת כ 7-10 דקות, על מנת להוציא את הפת האפויה. במקורותינו נזכרים כמה סוגים של תנורים. בחפירות ארכאולוגיות נחשפו תנורים שונים.

40 "כמה יגיעות יגע אדם הראשון עד שמצא פת לאכול... ואני מוצא כל אלה מתוקנים לפני" [בבלי, ברכות נח ע"א].

"... המוציא לחם מן הארץ" [ברכת הפת].